

ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ПІДХІД Л. ТОЛСТОГО ДО ПРОБЛЕМИ НЕПРОТИВЛЕННЯ ЗЛУ ЯК КОНЦЕПЦІЇ ПАЦИФІСТСЬКОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується релігійно-моральне вчення представника російської соціально-філософської думки, яке розкриває сутність теорії непротивлення злу та концепції ненасилля як основних постулатів пацифістської діяльності.

Ключові слова: теорія непротивлення злу Льва Толстого, соціальний опір, духовний потенціал особистості, пацифістська діяльність.

В статье автором дается анализ социально политических и религиозно-этических идей представителя русской социально-философской мысли, которые раскрывают сущность теории непротивления злу и концепции ненасилия как основных постулатов пацифистской деятельности.

Ключевые слова: теория непротивления злу Льва Толстого, социальное противодействие, духовный потенциал личности, пацифистическая деятельность.

In the article the author analyzed the moral theory of the member of Russian socially religious philosophy that had described unviolence in society as the main postulate of the pacifistic activity.

Key words: the theory of Lev Tolstoy about unforced evil, social action, moral level of the person, pacifistic activity.

Постановка проблеми. Понад п'ятдесят років світ жив під загрозою глобальної війни між СРСР та США із застосуванням ядерної зброї. Але з розпадом СРСР проблема війни та миру не була вирішена, навпаки глобальні політичні процеси однополярного світу простимулювали поширення локальних збройних конфліктів, міжнародного тероризму, морського піратства. Ці процеси доводять актуальність вивчення та дослідження такого явища у суспільстві як пацифізм, в основі якого лежить заперечення будь-яких насильницьких дій, та який можна представити як альтернативу озброєного насильства. Для більш детальної розробки пацифістських ідей, на нашу думку, необхідне вивчення етично-філософського підґрунтя даного явища.

Аналіз досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Спочатку спроби створити теорію непротивлення злу як концепції мислення особистості були зроблені ще в стародавні часи, в творах античних філософів та мислителів – Гесіод [4], Геракліт [9], Платон

[20], Аристотель [1]. Але реальна поява цих ідей та проектів пов'язана з більш пізнім періодом. Спираючись на цінності християнства, на теорії епохи Відродження, мислителі та деякі політики періоду середньовіччя та раннього Нового часу почали висувати проекти «вічного та справедливого миру», закладаючи тим самим гуманістичну традицію пацифізму. Народженню ідеї вічного миру, без сумніву, сприяло перетворення війни на все більшу загрозу для народів Європи. Вдосконалення зброї, створення масових армій і військових коаліцій, багаторічні війни змусили мислителів ледь не вперше замислитися над проблемою взаємовідносин між державами і шукати шляхи її нормалізації, тоді ж вперше заговорили й про зв'язок політики і війн. Поступово ідеї про «справедливий та вічний мир», як антитеза війні та насиллю, увійшли в світову філософську та суспільну думку. Таким чином цією проблемою займалися П. Дюбуа [28, с. 59-78], І. Подебрад [18, с. 13-17], Е. Роттердамський [25, с. 200-257], Е. Крюсе [25, с. 260-

302], Ж.-Ж. Руссо [26], Ш.Л. Монтескьє [15], І. Кант [11].

Виділення невирішеної частини загальної проблеми

Концепції культури миру мають глибокі історичні традиції та корені. Чисельні проекти «вічного та справедливого миру», що висувалися в XIV-XIX століттях, суттєво відрізнялися один від одного. Одні були нав'язані чисто прагматичними цілями та намаганням деяких європейських політиків залучити на свій бік більше прихильників своїх ідей; автори інших проектів керувалися гуманістичними ідеями та бажанням встановити мир в Європі. Але в ході формування «мирної традиції» виявилась ще одна цікава тенденція. Проекти містили в собі тезу про перебудову суспільства, проведення глибоких соціальних та політичних реформ. Так створилася традиція взаємозв'язку миру та соціальних реформ, які допомагають сьогодні утверджувати культуру миру.

Формування цілей статті. Ціллю статті є розкриття сутності філософсько-політичного підходу до проблеми непротистояння злу [24] як концепції пацифістського мислення особистості.

Виклад основного матеріалу. Людське суспільство багате на різноманіття індивідуальних поглядів на соціально-політичне життя культурно-духовних пріоритетів живих і активних діючих елементів історичного процесу. У соціальному бутті людина формується і набуває змісту проблема її свободи, автономії, відносної незалежності від суспільства і обумовленості будь-яких форм її діяльності. Безпосередньо постають проблеми стабільності, миру та злагоди у суспільстві завжди, які були й будуть актуальними.

Задля упередження можливих конфліктів у суспільстві, на нашу думку, неможливо обійтися без аналізу ролі духовних чинників в життєдіяльності суспільства, які є одними з найвизначніших у формуванні свідомості та світосприйняття кожного індивіда та соціуму взагалі. За приклад були взяті основні ідеї представника російської соціально-філософської школи – Л. Толстого, який займався не тільки проблемами аналізу духовності суспільства, але й поклав початок філософської та соціально-політичної теорії ненасилля та заперечення будь-яких насильницьких дій – пацифізму.

Головною метою релігійної філософської думки Л.М. Толстого є аналіз духовного потенціалу людської особистості. Мислитель показує розвиток людини як особистості в пору його дитинства, батьківства та юності, тобто в ті періоди життя, коли людина найбільш повно відчуває себе у світі, свою нерозривність з ним, і потім, коли починається відділення себе від світу й осмислення навколишнього його середовища [14, с. 112]. Інтерес Л. Толстого до багатошаровості психології своїх героїв продиктований прагненням дістатися до витоків, пов'язаний також з увагою письменника до тих проявів моральної свідомості, що виражають, на його думку, останні глибини особистості. Таким чином і був закладений початок у боротьбі проти

війни та її заперечення як антинасильницького методу, який пригнічує та знищує моральний та духовний ідеал особистості [2].

Як вважає російський суспільний діяч, суть морального ідеалу найбільш повно виражена у вченні Ісуса Христа. При цьому, для Толстого, Ісус Христос не є Богом або сином Бога, він вважає його реформатором, що руйнує старі і дає нові основи соціально-політичного життя. Толстой бачить принципову різницю між справжніми поглядами Ісуса, викладеними в Євангеліях, і їх збоченням в догмах православ'я та інших християнських церков. «Те, що любов є необхідна і блага умова людського життя, було визнання документів усіма релігійними вченнями давнини. У всіх навчаннях: єгипетських мудреців, брамінів, стоїків, буддистів, даосистів та інших – жалість, милосердя, благодійність і взагалі любов визнавалися одною з головних чеснот» [19, с. 83]. Однак тільки Христос підніс любов до рівня основного, вищого закону життя. Як вищий, основний закон життя, любов є єдиним моральним законом. Закон любові – не заповідь, а вираз самої сутності християнства. Це вічний ідеал, до якого люди будуть нескінченно прагнути. Ісус Христос не обмежується прокламацією ідеалу [10].

Поряд із цими соціально-філософськими та моральними твердженнями, Л. Толстой дає п'ять заповідей, які у його інтерпретації визначаються наступним чином: 1) не гнівайся; 2) не залишай дружину; 3) не присягай ніколи нікому і ні в чому; 4) не протився злу силою; 5) не вважай людей інших народів своїми ворогами. Заповіді Христа «показують тільки те, чого на певному ступені розвитку людства люди можуть уже не робити. Заповіді ці є нотатками на нескінченний шлях досконалості...» [13, с. 56]. Вони не можуть не бути негативними, оскільки мова йде про усвідомлення ступеня недосконалості. Вони не більш ніж щабель, крок на шляху до досконалості. Вони, ці заповіді, складають в сукупності такі істини, які як істини не викликають сумнівів, але ще не освоєні практично, тобто істини, по відношенню до яких виявляється свобода сучасної людини. Для сучасної людини вони вже є істинами, але ще не стали повсякденною звичкою. Людина вже сміє так думати, але ще не може так чинити. Тому сповіщення Ісусом Христом істини, є випробуванням свободи людини [17, с. 130].

На думку Л. Толстого, головною з п'яти заповідей є четверта: «Не противитись злomu», накладає заборону на насильство, особливо у соціальному та політичному контексті. Стародавній закою, що засуджує зло і насильство в цілому, допускав, що в певних випадках вони можуть бути використані на благо – як справедливе відплата за формулою «око за око» [15, с. 75]. Ісус Христос скасовує цей закон. Він вважає, що насильство не може бути благом ніколи, ні за яких обставин. Заборона на насильство є абсолютною. Не тільки на добро треба відповідати добром. І на зло треба відповідати добром. Насильство є протилежністю до любові.

У Толстого є принаймні три визначення насильства, які пов'язані між собою. По-перше, він ототожнює насильство з вбивством або загрозою вбивства. Необхідність застосування багнетів, в'язниць, шибениць та інших засобів фізичного руйнування виникає тоді, коли стоїть завдання зовнішнього примусу людини до чого-небудь. Звідси – друге визначення насильства як зовнішнього впливу. Необхідність зовнішньої дії, у свою чергу, з'являється тоді, коли між людьми немає внутрішньої згоди. Так ми підходимо до третього, найважливішого визначення насильства: «гвалтувати означає робити те, чого не хоче той, над яким чиниться насильство» [2]. У такому розумінні насильство збігається зі злом і воно прямо протилежно любові. Любити – значить робити так, як хоче інший, підпорядковувати свою волю волі іншого. Гвалтувати – значить підкоряти чужу волю своєї. Непротивлення – більше ніж відмова від закону насильства. «Визнання житті кожної людини священної є перша і єдина підстава всякої моральності» [2]. Непротивлення злу якраз і означає визнання початкової, безумовної святості людського життя. Через непротивлення людина визнає, що питання життя і смерті перебувають за межами його компетенції. Він одночасно взагалі відмовляється від того, щоб бути суддею по відношенню до іншого [24].

Непротивлення від насильства відрізняється тим, що воно є областю індивідуально відповідальної поведінки. Якою б важкою не була боротьба зі злом у самому собі, вона залежить тільки від самої людини. Немає таких сил, які могли б перешкодити тому, хто зважився на непротивлення. Л. Толстой вважав також неспроможною аргументацію на користь насильства, відповідно до якої насилля виправдане в тих випадках, коли воно припиняє більше насильство. Коли ми вбиваємо людину, яка тримає ніж над своєю жертвою, ми ніколи не можемо з повною достовірністю знати, здійснила б вона свій намір чи ні, чи не змінилося б щонебудь в останню мить в її свідомості [8, с. 96]. Коли ми стратимо злочинця, то ми знову ж таки не можемо бути стовідсотково впевнені, що злочинець не зміниться, не покається і що наша кара не виявиться марною жорстокістю. Насильство має тенденцію відтворюватися, розширюватися в масштабах. Тому сама ідея обмеженого насильства й обмеження насильства насильством є помилковою. Саме ця ідея і була скасована законом непротивлення. Насильство легко зробити. Але його не можна виправдати. Толстой веде мову про те, чи може існувати право на насильство, на вбивство. Його висновок категоричний – такого права не існує. Якщо ми приймаємо християнські цінності, і вважаємо, що люди рівні перед Богом, то не можна обґрунтувати насильство людини над людиною, не нехтуючи законами розуму і логіки. Тому Толстой вважав смертну кару формою вбивства, що набагато гірше, ніж просто вбивство через пристрасть або з інших особистих причин [6, с. 280-281].

На думку Л. Толстого, цілком можна зрозуміти, що людина в хвилинній злості або роздратуванні

здійснює вбивство, щоб захистити себе або близької людини, можна зрозуміти, що вона, піддавшись колективному навіюванню, бере участь в сукупному вбивстві на війні. Але не можна зрозуміти, як люди можуть здійснювати вбивство спокійно, обмірковано, як вони можуть вважати вбивство необхідним. Це було вище толстовського розуміння. «Смертна кара, – пише Толстой в “Спогадах про суд над солдатом”», – як була, так і залишилася для мене одним з тих людських вчинків, відомості про скоєння яких насправді не руйнують в моїй свідомості неможливість їх здійснення [22].

Отже, заповідь непротилвення з'єднує вчення Христа в ціле тільки в тому випадку, якщо розуміти її не як вислів, а як закон – правило, яке не знає винятків і обов'язкове для виконання. Припустити виключення із закону любові – значить визнати, що можуть бути випадки, які морально виправдовують застосування насильства. Якщо припустити, що хтось або через якісь обставини може насильством протиставитися тому, що він вважає злом, то так само це може зробити і будь-хто інший. Адже вся своєрідність ситуації і полягає в тому, що люди не можуть прийти до згоди з питання про добро і зло. Якщо ми допускаємо хоч один випадок «виправданого» вбивства, то ми відкриваємо їх нескінченну кількість. Щоб застосувати насильство, необхідно знайти такого безгрішного, хто може безпомилково судити про добро і зло, а таких людей не існує [12].

Необхідним, на нашу думку, є зазначення у статті про створення Л. Толстим оригінального релігійно-морального вчення, яке отримало назву толстовство. Ненасильство в точному значенні слова як відмову від насильства означає, що людина не береться бути суддею іншим людям, бо це прерогатива Бога. У даному випадку мова йде не про те, щоб взагалі відмовлятися від оцінки (суду) інших людей, а про те, щоб не оцінювати (не судити) людей, щоб не зазіхати на їхню свободу, моральну гідність саме їхнє право самим визначати своє життя. Тим самим людина ставиться до інших як до братів. Брат не судить брата – це робить батько [7, с. 516].

Прийшовши до висновку про концепцію непротилвення злу як істини любові, Л. Толстой з усією рішучістю критикує державне насильство. На думку представника російської релігійної філософської думки, ненасильство, продумане до кінця, не тільки припускає заперечення державного насилля, але робить це в першу чергу, оскільки тут йде мова про щось більше, ніж факти насильства, – про право на насильство [24]. Л. Толстой бачив різницю між різними проявами насильства – наприклад, між насильством розбійника з великої дороги і насильством державних діячів (царів, президентів, генералів і т. д.). Виправдати не можна ніяке насильство. Але, якщо насильство розбійника хоч якось можна зрозуміти, то насильство державного діяча не можна зрозуміти, не кажучи вже про його виправдання – воно набагато гірше, тому що має претензії на узаконення, у тому числі і моральне.

Розбійник з великої дороги, як правило, розуміє, що він робить щось негідне, він не виставляє свого душогубства напоказ, не мобілізує розум для його виправдання. Розбійник при владі пишається насильством, зображуючи його як благо, вимогу розуму. Толстой вважав, що насильство можна виправдати лише в рамках канібальської свідомості. Але його не можна обґрунтувати в рамках свідомості, яка визнає, що всі люди є братами. Ненасильство є відповіддю на конфліктну ситуацію, за якої одні люди вважають злом те, що інші вважають добром, і навпаки. І це полягає в тому, що людині не слід вести себе так, ніби вона знає, що є злом, а що ні [13, с. 158].

У поданні Л. Толстого, зло має свого роду ланцюгову реакцію: одноразове його виникнення породжує у відповідь дії, які навіть будучи виправданими, як правило, не утримуються в рамках справедливості, породжують нове зло, причому ще в більших масштабах, ніж раніше. І так відбувається до нескінченності, що у свою чергу призводить до загальної катастрофи. Тому єдиним засобом зупинити цей руйнівний процес є резолюція утриматися від відплати за заповідане зло, в тому числі, і від права на самооборону. Але головне не в самій відмові від помсти, а в тому проясненні відчуттів, яке рухає морально досконалу людину – в почутті любові до всіх людей без винятку.

Таким чином, у творчості Л. Толстого своєрідно переплітаються євангелічні християнські ідеї з традиційним підходом східних релігій, що є характерною рисою російської релігійної філософії, яка відрізняється своєю всеосяжністю, і є дуже близькою до тематики і проблематики нашої сучасності, а багато в чому і збігається з нею. Це відбувається тому, що майже всі соціально-політичні проблеми у тому чи іншому сенсі, пов'язані із ментальною особливістю тієї чи іншої нації, її духовним розвитком, культурою та традиціями. На сьогодні постає актуальним завдання виявити основні причини політичного дисбалансу в українському суспільстві, розколи у ньому та зробити спробу упередження можливої ворожнечі чи насильницьких дій на будь-якому рівні суспільного життя. У цьому контексті є корисним науковий досвід

Л. Толстого, який охарактеризував питання заперечення війни та детально описав заповіді непротиставлення злу, які слугували поштовхом у розвитку світових громадсько-політичних позицій пацифістського спрямування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Через суто моральні питання він заперечував будь-яке насильство і розглядав як насильство будь-яке фізичне примушення і що з цієї причини він закрив собі шлях до розуміння всієї складності і глибини життєвих установ. Непротивлення, на думку Толстого, є додаток вчення Христа до громадського життя, конкретний шлях, що перетворює відносини ворожнечі між людьми в відносини співпраці між ними. Не слід також вважати, що просвітник закликав відмовитися від протидії злу. Навпаки, він вважав, що противитися злу можна й потрібно, тільки не насильством, а іншими ненасильницькими методами. Більш того, тільки тоді по справжньому можна противитися насильству, коли відмовляєшся відповідати тим самим.

Л. Толстой сам не розробляв тактику колективного ненасильницького опору, але його вчення допускає таку тактику. Він розуміє непротивлення як позитивну силу любові і правди, крім того, він прямо називає такі форми соціального опору в політичному житті як переконання, суперечка, протест, які покликані відокремити людину, що чинить зло, від самого зла, закликають до його совісті, духовному початку в ньому, що відмінюють попереднє зло в тому сенсі, що воно перестає бути перешкодою для подальшої співпраці. Л. Толстой називав свій метод революційним. І з цим не можна не погодитися. Він навіть більш революційний, ніж звичайні революції. Звичайні революції роблять переворот у зовнішнє становище людей, в тому, що стосується влади і власності. Толстовська революція націлена на докорінну зміну духовних основ життя. Саме такий метод, на думку автора, є дуже корисним для сучасного українського суспільства особливо у період внутрішньої політичної боротьби між різними таборами за владу задля консолідації нації, скерування раціонального мислення у єдине русло, та упередження можливих насильницьких дій у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.koob.ru.
2. Витоки і сутність ідеології не насилля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.EduLec.com.
3. Гаврюшин Н.К. Русская философия и религиозное сознание // Вопр. философии. – 1994. – № 1. – С. 65-68.
4. Геснод. Труды и дни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gumer.info/bibliotek>.
5. Глобалізація / Антиглобалізація. Девід, Мак-Грю, Ентоні Гелд / Переклад І. Андрущенко. – К.: «К.І.К.», 2004. – 178 с.
6. Давньоруські любовиди / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с.
7. Зеньковский В. История русской философии. – М.: Академический Проект «Раритет», 2001. – 880 с.
8. Иванова Е. Л. Толстой и Достоевский. Вечные спутники // Независимая газета. – 1996. – 27 июля. – С. 95-99.
9. Идеология и культура Греции в VIII-VI вв. до н. э. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historic.ru>.
10. Интервью с первосвященником Церкви Льва Толстого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.philos.msu.ru/vestnik_philos.
11. Кант И. К вечному миру [Електронний ресурс]. – Том 6. – Режим доступу: <http://www.krotov>.
12. Миротворчість та пацифізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.edulec.com>.
13. Мелешко Е. Христианская этика Л.Н. Толстого. – М.: Наука, 2006. – 370 с.
14. Мень А. Мировая духовная культура. Русская религиозная философия / Религиозно-философские взгляды Льва Толстого. – Изд-во «Нижегородская ярмарка», 1995. – 671 с.

15. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения о духе законов [Электронный ресурс]. – Том I. – Режим доступа: <http://www.ladoshki.com>.
16. Немировская Л. Религия в духовном поиске Толстого. – М., 1992. – 270 с.
17. Никитин В. Творчество Л.Н. Толстого: истоки и влияния // Духовная трагедия Льва Толстого / Сост. А.Н. Стрижев. – М., 1995. – 355 с.
18. Отраднова Л.Ю. Меч и Зеркало // Самиздат. – 20/03/2005. – С. 13-17.
19. Пацифизм в истории. Идеи и движения мира / РАН. Ин-т всеобщ. истории; отв. ред. А.О. Чубарьян; редкол.: Р.М. Илюхина и др. – М., 1998. – 289 с.
20. Платон. Государство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ufacom.ru>.
21. Поликарпов В. Лекції з історії світової культури: Навч. посібник. – К.: Знання, 2000. – 359 с.
22. Познанский Д. Христианство и пацифизм [Электронный ресурс] // Україна православна. – 1 квітня, 2005. – Режим доступа: <http://www.pravoslavnye.org.ua>.
23. Рыбалко В.К., Кремень В.Г. История философии. Учебник для ВУЗов / Под общ. ред. Н.И. Горлача. – К.: Консумс, 2002. – 752 с.
24. Толстой Л.Н. Сочинения [Электронный ресурс] / Истоки пацифизма Л.Н. Толстого (по «Севастопольским рассказам»). – Режим доступа: www.uusikotimaa.org.
25. Трактаты о вечном мире [Сборник] / Эразм Роттердамский, Эмерик Крюсе, Уильям Пенн и др.; сост. И.С. Андреева, А.В. Гулыга. – СПб.: Алетей, 2003. – 387 с.
26. Хаютина А.Д. Алексеева-Попова В.С. По изд.: Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.
27. Філософія: Навч. посіб. – 3-ге вид., стер. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2003. – 457 с.
28. Чубарьян А.О. Российский европеизм. – М., 2006. – 415 с.

Рецензенти: Ярошенко В.М., к.політ.н., професор;
Курилло В.Є., к.і.н., доцент

© Коваль А.А., 2010

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2009 р.